

**ХАЛЬМГ КЕЛН УЛСИН ЙОРЛЪНА ТУСКАР
(О КАЛМЫЦКИХ НАРОДНЫХ ПОВЕРЬЯХ)
On the Kalmyk People's Popular Beliefs**

*И. М. Болдырева (I. Boldyreva)*¹

¹ старший лаборант Лаборатории научно-технического и информационного обеспечения Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН (Senior Specialist of IT Laboratory at the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences). E- mail: Inzir19@mail.ru

В статье рассмотрены калмыцкие народные поверья, выявлены их этническое своеобразие и воспитательная функция. Автор приходит к выводу о значимости традиционных поверий и воззрений и их влиянии на становление личности в социуме калмыцкого этноса.

Ключевые слова: калмыки, приметы, верования, воспитание, добродетель.

The article is devoted to the analyses of the omens of the Kalmyk people which testify the ethnic uniqueness of the people and allow to understand the nature of the folk beliefs and the core of the traditional way of life of the Kalmyk people.

The folklore material analyzed in this research was gathered during the field study in the village of Tsagan-Nur of Oktyabrskiy region of the Republic of Kalmykia. The fairytales, legends, proverbs, prayers and mother's covenant most of which are of religious character were recorded from two informants M. M. Boldyreva and E. H. Boldyreva. The author pays a special attention to the analyses of the omens told by the informants because they explain the nature of many customs and traditions as well.

According to the informants, the highest criterion for the Kalmyks is Heaven where the deities live which patronize people that is why parents forbid their children to point a finger at the sky. In one of the legends told by the informants the horned snake relieves people and animals from diseases, and Kalmyks still consider a horn to be a sacred object and to have a curative effect. The Fairytale about a Girl Who Gave Birth to Serpents is imbued with great maternal love. Kalmyk people used to believe that children were destined to their parents by the deities, and that they would either ennoble their parents or upset them. People created proverbs like the following 'Giving birth to a child, one doesn't give birth to mind' or 'All five fingers are different'. They also invented signs such as 'You should not hurt your mother, her blessing as a curse comes back to offenders'. The author analyses some omens justifying the ethics of worshipping mothers and seniors (Happiness comes when you respect elders) and those evidencing respect to a man – a breadwinner of the family. Thus, in her prayers to the Almighty the informant E.H. Boldyreva apologizes for her bad thoughts, for incautiously said words, mistakes, etc.

Beliefs played an important role in children upbringing, taught love to a human being and reverence to the Nature. They were a kind of etiquette rules protecting from bad deeds, were they physical, spiritual or verbal. Kalmyks invested special meaning and wisdom, their heart and soul into any business they did (forthcoming deals started with the left side following the Sun's movement); they baked dough of different shapes praising the Sky, the Sun, the Earth, various animals and birds and expressing their gratitude to them. Kalmyk-nomads were wise and virtuous, lived in harmony with the environment. Faith and fortitude helped our ancestors endure all the trials of life and become a role model for younger generations.

To sum up, the analysis of the recorded folklore material provided with the information which allows to explain some omens of the Kalmyk people, to understand the role of Buddhism in bringing up a harmonious person, to evaluate the influence of the Buddhist culture on an individual's development in the Kalmyk community.

Keywords: the Kalmyk people, omens, beliefs, upbringing, virtue.

Хальмг амн үгин зөөрин баһ төрл зүүл (жанр) йор өдгэ цагт сээнэр хэлэгдэд уга. Хальмг келн улс кезэн-кезэнэс нааран эргндк бээдл-жирһл, мал-адусн, живртн хамгиг шинжлэд, олн домг, тууль, ду, үлгүр һарһдг бээсмн. Тер тоод юмнас сеждг му болн сэн йор гүн ухаһарн, нэрн шинжлһэрн ийлһрнэ.

Мана өвкнр бурхдт мөргж иткдг төлэдэн, сүзглэд, авьяс бэрж, хадһлж йовсмн. Цецн улс эргндк бээдл-жирһлин жисэ, йиртмжин үзгдл шинжлэд, чееждэн тодлж авдг бээсмн.

Йор — темдг, шинж. Сэн болн му йор гиж бээдг. Эрнжэнэ К. сэн йориг зокаста, ницэтэ, му йориг зокас уга авьясмуд гиж нерэдсмн [Эрнжэнэ 1980: 173–174]. Боржна Т. йориг багмудар энглэд, чинринь шинжлж цээлһсмн [Борджанова 1999: 132–137]. 2008-гч жилэс авн Эрэсэн номин академин Хальмг сойл-тууж шинжлһнэ күрэлнд «Өвкнрин зөөр» нег янзта дегтрмүд барт һардг болв. Амн үгин билг сээнэр меддг медэтнр Боктан Ш. В. болн Тээһнэ Т. С. хураһудтан йорин текстс бичсмн [Боктаев 2010; Тягинова 2011].

Эн көдлмштэн нээмн үр асрж-өксн ачта малч, нүүрлгч хөөч Болдра Мөснэ өрк-бүлэр үлгүрлэд, эдн кезэнк заң-бэрцэн яһж хадһлж йовсна тускар медүлх санатавидн. Болдра Мөсн болн Болдра Өлзэтэ хуучна авьяс бэрдг, олн йор меддг, тогтун-төвшүн бэрцтэ улс бээсмн.

Моһлдга Болдра Мөсн (1893–1993) Цаһан Нуурт, талтахна тавн зун өркин хөрнэхнэ арвна эгл хальмг күүнэ өрк-бүлд төрсмн. Увлин киитнд һолас ус авхар цоорг цоолжаһад, экнь мөсн деер цаһан төр болад, көвү һарһж. Тер цагт теңгрэс мөртэ күн бууж. Энүг үзсн элгн-саднь: «Мана хөрнэхнэ арвна тохмин кишг эн көвүнд бээнэ», — гиж келсмн. Мөсн деер төрсн көвүг наадлад, Мөсн гиж дуудг бээсмн. Хурлд өгсн нернь Церн — ут наста күн (төвд. *tsue-ging*). Өгсн нернь зокаста болад, Болдра Мөсн зун нас наслсмн. Зурһатаһас авн бичкн көвүн орс баячудт заргдад, мал хэрүлдг бээсмн. Жирһлин туршарт мал өсклһнд көдлж йовсн дамшлтта малч олн Күндлһнэ һашгар мөрэлгдж, Москва балһснд Олн-эмтнэ эдл-ахуна һээхүлд орлцсмн.

Хожһэрэн Болдра Өлзэтэ (1919–2003) — хошуда ээмгэ дашихнэ арвна өнчэр үлдсн күүкн — интернатд бээһэд, 3 классин сурһуль төгсэснэ хөөн ик эгчнь (туульч Коман Чимдин түрүн аваль) бийүрн авсмн. Күүкн сурһулян хаяд, эгчдэн нөкд болдг

бээсмн. Гемин уршгар эгчнь үннэ һазрт одсна дару хойр ахнь дү күүкэн мордулад, Төрскэн харсгч Алдр дээнд одад, зэнг-зэ уга геедрсмн. Дээнэс күнд шавта ирсн герин эзн удан боллго, Сиврт сээһэн хээсмн. Һар деерэн һурвн үртэ үлдсн Хожһэрэн Өлзэтэ эмтнд боршмг, хувц уяд, күүкдэн тежэдг бээсмн. Авалян геесн, өнчрэд Баһ-дөрвдө бичкүдин герт үлдсн хойр күүкэн хээж ядад, олж чадлго бээсн Болдра Мөснлэ таньлдад, нег-негнәннь седкл медлцэд ханьцсмн.

Мана өвкнр теңгр-һазран, аршан мет усан, улан һалан күндлж, эдниг эрүнэр хадһлдг бээсмн. Тиигж келдгин учр гихлэ, олн үртэ Болдра Өлзэтэн зальврлһн: «Олн Деедс бурхдт, Делкэн Эзн Цаһан Аавд, Бурхн Багш Гегэнд, Дэрк Ноһан Гегэнд, Отч Манла бурхнд, дөрвн үзгин заяни сәкүснд, һазр-усна заяни сәкүснд, ээж-аавин заяни сәкүсдт мөргжәнэв. Олн эмтнэ дунд йовх күүкдим хэлэж, мууһинь дарж, цаһан хаалһинь зааж өгтн гиж ик гидгэр тадниг суржанав».

Эк күүнэ седкл юмнла дүнцүлж болдго. Экиг күндлх кергтэ, «эк күүнэ йөрэлчн, харалчн күрдмн» гиж эмтн келдг.

«Элкнәсм һарсн эрвәкә билә» гиж моһа һарһсн күүкнэ келсн үгин чинр-утхинь цээлһэд, Болдра Өлзэтэ күүкдтэн келдг бээсмн: «Эк үрндэн тедү дүнгэ дурта, энкр болжахинь эн тууль медүлжәнэ. Эк-эцкән өөдән өргх эс гиж зовлң үзүлх үрн гиж деерэс заягдмн. Тегэд чигн хальмг улс иим үлгүрмүд үүдәсмн: „Үр һарһвчн, уха һарһдг“, „Һарин тавн хурһн эдл болдг“, „Олн үрнәс негнь муңхг болдг“».

Йисн сардан экин геснд үүдж бээсн цаг күүнэ насна тоод ордг. Күүнэ жил орхла, хальмг улс (йисн жилд нег) мең сурад¹ мөргүлд орна. Оржах жил күнд болдг, бузр, олн күн хурсн һазрт оддго, бурхдтан герл өргэд мөргдг йоста. «Зулын һал эврән бөкх зөвтэ. Күн унтрахла, ик му йор. Зулын һал бамблж бөкхлэ, сэн болдг», — гиж Болдра Өлзэтэ күүкдтэн келдг бээсмн. Һалыг ик чинртэ гиж хальмгуд күндлдг, һалар эрвслэд, килнц, гем-зовлңгас гетлдг.

Бичкн цагаснь авн күүкдтэн чик уха зааж, Болдра Өлзэтэ эрүн сурһмж өгч өксмн. «Шилврэр һазр шавдмн биш, уух усндан нульмдмн биш, хурһарн теңгр заадмн биш, һалд нульмдмн биш, һалар наадмн биш, эс гиж мал геедрдмн. Элкән тевердго, эс гиж эк-эцкән, элгн-садан авдмн», — гиж эк күүкдэн хөрдг бээсмн.

¹ Мең сурх — обряд исправлений.

Элкн — күүнэ эмн назр² гиж тоолгдна. «Ээжм гихэд оркхнь, элкн жөөлрэд одна», — гиж хальмг олт-эмтнэ шүлгч Калян Санж бичсн. Эк үрэн энкэрлхлэрн, элкндэн шахна. Нег махн-цуста улсин тускар «элкнь татна», күүнд сана зовхла, «элкн урсна» гиж хальмг улс келнэ. Ик кезэнэ цагт мана өвкнр күүнэ сүмсн элкнд бээнэ гиж медүлсмн. Өдгэ цагт Өрэсэн эрүл-менд харлһна көдлэчнр күүнэ эркт-махмудыг³ номин халхар шинжлэд, элкиг ик чинртэ гиж темдглнэ [lekar-n.com>gepatologiya/pechen...v...zhivet-dusha].

Мана өвкнр ho-һольшг, цаһан седклтэ бээсмн. Болдра Өлзэтэ зальврэн цагтан: «Сансн му ухаһим, келсн хар үгим, идшго-уушго хотын килнц тэвж, хээрн болтн. Эндүһэр һарһсн хажһрим тэвтн», — гиж бурхдтан мөргж сурдг бээсмн.

Хальмг улсин йорлһн-сүзглһн ик зунь **бурхн-шажна үндстэ**. Хальмгуд эмтэ-киитэ юмнд өршэнгү седкл медүлж, эмнднь күрхэс цээрлдг бээсмн. «Нег меклэ алхла, долан гелнги алснла эдл. Миист һар күрдмн биш, мис бурхна өөр суудмн. Герт орж ирсн моһаг алдго, толһаднь тос түркэд тэвчкдг, эс гиж үсэр залад һарһчкдг. Өвкнрин сүмсн моһад хүвлһэд, мадниг яһж бээхинь ирэд хэлэж йовна гиж келдг.

Күн болһнд үзгдго өвртэ моһа⁴ бээдмн. Тиим моһа харһсн цагт моһан өмн цаһан альчур делгэд, уһасн өвринь мөргэд авх йоста. Моһан өвр авснь гемтэ күүг домнад, шалтгинь эдгэнэ. Аюһин сумн⁵ гиж бээдг, зэрмнь лууһин сумнчн гиж энүг нерэднэ. Оһрһу ду һарад, һал цэклэд, хур асхад оржасн цагт эн сумн теңгрэс унад, һазр дор ордг. Һурвн жил болад, деегшэн һарч ирдмн. Аюһин сумн олдх күүндэн олгддг, наадкстнь меклэ-шорһлжн болж үзгдмн. Иим сумиг олж авсн күн кишгтэ болдг, һарнь эрдмтэ, эмтнд тус күргэд, мал болвчн эдгэдг», — гиж келэд, Болдра Өлзэтэ олж авсн аюһин сумна үзүринь һазрт һурв күргэд, күүнэ болн малын бүтү хавдриг домнад эдгэдг бээсмн.

Дөрвн үзгин һазр таньдг, дөрвн зүсн мал меддг, дамшлтта малч Болдра Мөсн күүкдтэн келдг бээсмн: «Малд бас бурхн бээдг. Мал икэр хорһж цокдго, кишгнь зээнэд⁶ бээдмн». Күн болн мал хоорндан өөрхн. «Мал эзэн дурадг», эздэн дурта

² Эмн назр — жизненно важный орган.

³ Эркт-махмуд — органы чувств.

⁴ Өвртэ моһа — змея, имеющая рог.

⁵ Аюһин сумн — громовая стрела.

⁶ Зээнх от зээнрх — убивать, освобождаться.

болдг, байрлх чигн, зовх чигн саамд тедн темдг өгэд медүлдмн. **Аң-һурсна, малын заң-бээдлэ залһлдата йор** малч күүкдтэн медүлж келдг бээсмн: «Кергэр йовж йовтл, туула харһхла — сэн йор», «Күүнэ өмнэс күрн хуцхла — му йор», «Йовж йовсн цагт шар арат көндлң һархла, чон харһхла — му йор», «Гүүж ирсн ноһаг көөж һарһдго — сэн йор», «Ноһа нурһн деерэн көлврхлэ — теңгрин бээдл хүврдг», «Ноһа уульхла, үкр мөөрслэд мөөрхлэ — му йор», «Мөр унад йовсн болад зүүд зүүдлхлэ — ки мөрн⁷ киисч, кишг буйн делгрхин темдг».

Живртнэ заң-бээдлэ, теднэ нислһнлэ, хээкрлһнлэ залһлдата йор эцк күүкдтэн келдг бээсмн. «Тоһрун шовун генэртэ, болв тоһруна би үзсн күн кишгтэ болдг. Кезэнэ ик холас мана өвкнриг дахж ирсн мөрн хулд⁸ — хальмг улсин хээртэ шовун болж тоолгдна. «Мөрн хулд харһхла, хаалһ керчэд нисхлэ, — сэн йор», «Керэ буру эргэд бээгэд һархла, му зэңг ирдмн, зөв эргэд һарһхла, сэн зэңг ирдмн». Болдра Мөсн **теңгрин, йиртмжин болн оһтрһун цогцсла⁹ залһлдата темдгүд** келдг бээсмн: «Һаң халунд һал цэклһнэ һал һархла, хур ордг», «Мөчн күцхлэ, хуц көндрдмн», «Зунар модна хамтхасн шарлхла, намр эрт ирдг» болн н. ч.

Мана өвкнр **зөв эрглһнэ авьяс** хадһлж йовсн. Гертэсн һарч йовсн цагтан, эрк биш зөв эргж һардг, кергэн зөв эргж күцэдг. Эн заң-бээдл нарна эргц дахж, күүнэ жириһин хаалһ уралан йовтха гих чинртэ.

Моңһл келн-улс олт-зүсн эв-арһ олзлж, белг бэрлһнд ик оньган тусхадг бээсмн. Энүнэ герч — хуучна цагин зокъялмуд. Өөрд улсин хэлэцэр, эн авьяс хойр шинжтэ болдг: һазадын болн «дотр шинж». Һазадын шинж — күн болн күүнэ заң-бээрэр, теңгрин болн йиртмжин бээдлэр, мал-һурсна мөчмүдэр, эркэр, хөөнэ далар, тоодар, тойгудар болн нань чигн юмар белг бэрлһн. «Дотр шинж» — зүүднэ тээлвр [Гедеева, Омакаева 2002: 108–111].

Хальмг келн улсин дунд **зүүднэ тээлвр** онц орм эздг бээсмн. «Унтсн күн үкснлэ эдл», му зүүдн орхла, эмтн йорлад, һурв нульмад, үснэ үзүрэр һартха гиж зальврна. Кезэнэ му зүүд үзхлэрн, хурлд одад **медүлдг, зааж өгсэрнь кергинь күцэдг**

⁷ Ки мөрн — конь ветра, пер. с тибет. сл. «лунгта».

⁸ Мөрн хулд — лунь (священная птица у калмыков).

⁹ Оһтрһун цогц — планета.

бээсмн. «Зүүд меддг, теднэ тээлвринь чикэр тээлдг улс бээдмн. Зүүдлсэн күүнд келдмн биш, хажһрар тээлхлэ, зүүд бэрсн күүнд му болдмн», — гиж Болдра Өлзэтэ күүкдтэн зааж, иим йор келсмн: «Уснд орсн болад зүүдлхлэ, баргд эрлхин темдг», «Үксн болад зүүдлхлэ, ут нас наслхин темдг».

«Йор — деерас, заң — дорас». Кемржэн урдаснь келсн үг күүнэ керг-үүлэ харһлцж күцхлэ, йорнь татад, дотраснь келүлж гидг. Тегэд **йорт орлһн, урдаснь уханд орлһн**¹⁰ бас «дотр шинж» гиж темдглх кергтэ.

Хальмг улс **белг бэрлһнэ авъяс** олар олзлдг бээсмн. Болдра Мөсн мөрнэ болн хөөнэ далын¹¹ шинж сээнэр меддг, шаһаһарчн белг бэрдг бээсмн. Болдра Мөсн, Болдра Өлзэтэ күүкн эс гиж көвүн төрхинь медхэр, хөөнэ уульха¹² хэлэж меддг. Көвүнэ белгин өңгтэ болхла, көвүн үрн төрдг. Төрх үрн сээхн болтха гийэд хөөнэ төңгиг¹³ халцхалад мөлждг бээсмн. Хол һазрт йовсн күүкдтэн эдн белг бэрэд, цааснд эрэлж бичсн тоодар теднэн яһж йовхинь меддг бээсмн.

Ик кезэнэһэс авн хальмг улс **цер бэрлһнэ авъяс** хадһлж йовсн. Кергэн эклхин өмн хурлд одад, өдр заалһж авдг, хотын, хувцна цер бэрдг. Пүрбэн Г. Ц. эн авъясиг нег үгэр «гүүц» гиж темдглсмн. Негдвэр, гүүц — цер бэрх йосн (запрет, соблюдение запрета), хойрдвар, йор-йодһн (предвещание неудачи, несчастья). Гүүцл йовдл (неудача, несчастный случай), гүүцтэ өдриг му йорта өдр, өлзэ уга өдр (запретный, неудачливый день) гиж номт орчулсмн. Иим өдр керг-үүл эклж кедг, хүрм, нэр-наад болн нань чигн байр давулдг [Пюрбеев 1966: 153]. Цер бэрхлэрн, хальмг улс һахан мах, такан өндг, заһс болн зармиг бузр хотын тоод орулад, иддг бээсмн. Хувцна цер — чонын, нохан болн шар аңгин арсар уйсн хувц өмсдг. Сээһэн хээсн күүнэ хувцн күн болһнд зокдг. Олн зах-хувц уйдг. Өмсх хувцн тоота болдг гиж йорлдг бээсмн. Бузр һазрас хальмг улс бас цеерлдмн: «Ут хормата күн үкэрт оддг, хорманинь шулм дахдг», «Шатсн һазрас юм авдг, шалтг хальддг».

Хот-холла, эдл-уушла залһлдата йор Болдра Мөсн, Болдра Өлзэтэ бас медж

¹⁰ Йорт орлһн, урдаснь уханд орлһн — предчувствие.

¹¹ Дал — лопатка.

¹² Уульха — пузырьки, образующиеся в брюшной полости у животных.

¹³ Хөөнэ төң — коленная чашка овцы.

сүзглдг бээсмн. Өгчэх хотын деежинь хэрүлэд, нарн суусна хөөн, цаһан идэ һарһж күүнд өгдг бээсмн. «Хот-хол деегүр күн алхдг, — ик му йор», «Хоосн хээс һал деер тэвдг, герин эзн күүкд күн хатдг», «Хот уучкад сунядмн биш, дассн юмн түргн мартгдж оддг», — гиж эдн олн йор келэд, күүкдэн сурһдг бээсмн.

Хальмгуд болһсн хөөнэ толһа болн дотринь зүс-зүсэрнь хуваж эдлдг бээсмн. Үлгүрлхд, өргнэ махинь болн хойр нүдинь өрк-бүл толһалжаж, үрдүдтэн нүдн-амн болдг герин эзн залу күн иддг. Күүнэ чигн, мал-һурсна чигн эк үрэн үнрэрнь медж таалдг. Тер учрар хамрин махиг эк күүнд нерэддг. Күүкн үрн өр жөөлн болтха гийэд күүкдт зүрк өгдг, эцкин нер, тохм дуудулх көвүн үрн бөөр иддг. Хальмг улс ямаран чигн керг-үүлиг чинр-утхтаһар, седкл-ухаһан тэвж күцэдг йоста. Цаһан Сарин боорцг кесн цагтан, нарна бээдл дуралһад — целвг, мал олар өстхэ гийэд хорха боорцг белддг бээсмн. Хуцын толһа, кит, жола¹⁴ болн нань чигн олн зүсн боорцг эврэ онц темдгтэ. Эннь шар наран, һазр-усан, мал-живртниг магтж, эмтнэ ханлт өргэжэхин темдг гиж келх кергтэ.

«Гер дотр цевр болхла, күүкд күүнэ шинж», — гийэд **герин цевр-цер бэрлһнэ йор** ач иктэ эк тавн күүкндэн келж дасхдг бээсмн: «Бешин ам бузр бээлһдг, цагтан бурхн бүүрдг», «Үүд-терз цеврэр бээлһлэ, олз ордг, кишг ирдг», «Нарн суужах цаг — йорта цаг, үүл бэрдг, юм цокч саждг, үмс һарһж асхдг». **Бийэн цевр-цер бэрлһнэ йор** бас зааж келдг бээсмн: «Өрүни нүр-чирэн кир идхлэ, күүнэ ухан баһрад бээдмн».

Болдра Мөсн болн Болдра Өлзэтэ күүкдтэн **бийэн һольшгар бэрлһнэ йор** медулдг бээсмн: «Үүдн һатцас мендлдг, гертнь орад мендлх, ухан-тоолврта болх кергтэ. Көгшн күүнд идэни дееж түрүлж өгдг, теднэ үлдл-шавхрт күртхлэ, ут наста болдмн. Бийэсн ах улс күүндхлэ, хоорнднь орлцдмн биш» болн н. ч.

Залу күн герин эзн болдг, өрк-бүлэн тежэдг, тохман өргжүлдг. «Му болвчн залу...» гийэд **залу күүг күндлдг** бээсмн: «Кергэр һарад йовсн цагт, залу күн хаалһ керчэд һархла, керг күцдг», «Залу күн йовж йовхла, күүкн күн хаалһинь керчж һардг», «Күүкн күн нурһан үүрдг, — му йор, залу **күүнэ сүр дардг**».

¹⁴ Разные по форме изделия из теста, которые жарятся в кипящем масле или на жиру.

Хальмг залу күүнэ хамгин үнтэ зөөр — утх болн зер-зев. XVII-гч зун жилд Моңл феодальн йосна Ик Цаажин бичг зарлгдсмн. Тедн дунд зер-зев хулхалсн улсиг засгла хархулх зэрлг... [Шантаев 2004: 198–205]. **Иртэ юмн** ик харулһна чинртэ болж тоолгддг, донамс¹⁵ терүнэс ээдмн гиж эмтн иткдг: «Зүүднд хар дархла, дер дор утх бэрдг», «Герин эзн залу хол һазрт йовж одхла, орна ширдг дор утх тэвдг».

Эн заң-авъяс хальмг келн-эмтнэ бээсн бээдл тодрхаһар үзүлнэ. Хальмгуд олн үг уга, бийэн бэрдг, бат зүрктэ, цецн улс бээсмн. Күүкдиннь эрүл-менд харулж: «Шанаһан түшдго, му йор — уха гүүлгэд, зовлнган бэржэнэ, эс гиж зеткрлэ харһдг», «Ур бий зовадг...», — гиж эдн хөрдг бээсмн. Тачкнж инэсн цагт күн элкэн хаттл, көштлэн инэнэ, уурлсн, ээсн цагт күүнэ зүркн амар һарн гинэ гиж келгддгин учрар, тогтурта болтха гиж олн үлгүр болн йор келэд, эцкнр күүкдөн сурһдг бээсмн.

Хальмг улс ямаранчн йовдлыг йорлад, **му йор дардг** бээсмн. Үкрэс икр туһлмуд һархла, негинь күүнд зааж өгдг. Шовуна баасн деерэс унад, күүнд тусхла, тер күн долан гер эргэд, һууль һуудг. Күүкд күн сөөд толһаһан уһадго. Му йор дарж, утх өмнөн хатхдмн.

Мана хэлэцэр, йор — күүнэ болн олн-зүсн юмна йовдл-бээдл медүлгч чинр-утхта амр зэңг. Эн зэңг хойр эңгэс тогтна: түрүнк эңгднь — үүлдвр, хойрдгч эңгднь терүнэ учр-уршг цээлһжэх, эс гиж харһх йовдл, керг-үүл зэңглжэх үгмүд өггднэ. Кежэх үүлдвр аштнь күцэгджэх йовдлла залһлдата. Үгин кев-янзарн болн чинрэрн йор үлгүрмүдлэ ирлцнэ. Дүңцүлхд: «Шүлсндэн цаххла, сенр хот иддг» — «Мод зорхла, зорһсн һардг»; «Көгшдиг күндлхлэ, кишг ирдг» — «Ахан алд күндлдг...». Үлгүрмүдэс йор зэңглһнэ темдгэр йилһрнэ, болв чинрэрн ээлдлхин зэрлглэ¹⁶ йир өөрхн. Үлгүрлхд: «Залу күн зүүдндэн шүдөн хэврхлэ, дээсэн дардг» —

«Нээднр үкр үндд күрхлэ, күүкд күн төр хаһлх».

Ашлад келхд, йор сэн болн му тоотыг зэңглжэх амн үгин нег зүүл. Сэн йор — сэн темдг медүлдг үгмүд: байрлх йовдл учрдг, хаалһ секгддг, соньн зэңг ирдг, керг-үүл күцдг. Му йор харулһна темдгтэ, чилгчдэн эс, бичэ, биш, -ш, уга, -го гидг бурушагч хүвслэ ницэд, буру, эвго йовдлас болһах, зеткр аюлас бийэн саглх эс гиж зовлң эдлхинь, күүнэ насн чилжэхинь медүлжэх үгмүд. Сэн болн му йор чинрэрн олн эңгд хувагдна: күн болн күүнэ заң-бээрлэ, цогц-махмудла (эркэ уйн болхла, һартан өөтэ болдг), тенгрин бээдллэ (будн дораһур буухла, дулан болдг), мал-аһурснла (дөрвн нүдтэ ноха бэрхлэ, сэн болдг) болн теднэ мөчмүдлэ (чимг идхлэ, чидл урһдг), живртнэ нислһнлэ, хээкрлһнлэ, эдл-уушла болн хот эдллһнлэ, иртэ юмнла, хувцнла, зүүднлэ залһлдата йор, цер бэрлһн, йор дарлһн болн н. ч.

Йорлһн-цеерлһн күүнэ эмн-жирһлин дамшлтас, эргндк бээдл-жирһлин шинжлтэс үүдсмн. Ямаранчн күн заң-бээрэрн, ухан-тоолврарн, санан-серлэрн һо-һольшг, цевр саната, цаһан седклтэ болх зөвтэ гих эрүн сурһмжта авъяс.

Болдра Мөсн, Болдра Өлзэтэ цусна өңгинь чигн шинжлэд, кишгтэ күүһинь йилһж меддг бээсмн. Үкхиннь өмн өргнд Болдра Өлзэтэ күүкдтэн герэсэн келсмн: «Заясн заян, зурасн зура гиж бээдмн. Күн төрхлэ, эн цагт иигж йовх, тер цагт тиигж йовх гиж эртэснь зурата болдг. Хөвдэн бичэ һундтн. Тенсн-мунсн улсиг тенгр хэлэдмн». Болдра Мөсн, Болдра Өлзэтэ ут жирһлин хаалһдан харһсн түрү-зүдүһэс хальшрж цөкрлго, күчр-күндинь дааж, элгн-садндан болн хам-хоша бээсн улст дөң-тусан күргдг тевчнгү седклтэ улс бээсмн.

Мана алдр өвкнр эргндк бээдл-жирһллэ седкл-ухаһарн таарч, буй делгрүлж, дорас өсч йовх үйнрт үлгүр-үзмж болж йовсиг эн урдын заңшал ил сээхн медүлнэ.

¹⁵ Донам — одно из названий нечистой силы.

¹⁶ Ээлдлхин зэрлг — предсказание.

Зэңгчир

Моһлдга Болдра Мөсн — (Болдырев Месин Моголдыкович) 1893-ч жилэ, дөрвд, хөрнэхнэ арвн, Октябрьск района Цаһан Нур селэн.

Хожһэрэн Болдра Өлзэтэ — (Болдырева Элзята Ходжигоряевна) 1919-ч жилэ, хошуд, дашихна арвн, Октябрьск района Цаһан Нур селэн.

Олзлгдсн литератур

Алтн чеежтэ келмрч Боктан Шаня (Хранитель мудрости народной Шаня Боктаев) / сост., вступит. ст., прилож. Б. Б. Манджиевой. Элиста: КИГИ РАН, 2010. 172 с.

Борджанова Т. Г. Магическая поэзия калмыков: исследования и материалы. Элиста: Калм. кн. изд-во, 1999. 182 с.

Гедеева Д. Б., Омакаева Э. У. Ойратские гадательные сочинения. «Знание языка лошади» и «Гадание на 10 пальцах рук» как источник изучения // Монголоведение. Вып. 1. Элиста: АПП «Джангар», 2002. С. 108–111.

Печень — орган, в котором живет душа [электронный ресурс] // URL: <http://lekar-n.com/gepatologiya/pechen...v...zhivet-dusha> (дата обращения: 14.04.2014).

Пурбэн Г. Ц. Хальмгудын заңшалта бээцин тээлвр толь (Толковый словарь традиционного быта калмыков). Элиста: Калм. кн. изд-во, 1996. С. 153.

Т. С. Тягинован амн үгин көрнэгэс (Фольклорные материалы из репертуара Т. С. Тягиновой) / предисл. Н. Г. Очировой, сост., коммент. Б. Б. Горяевой. Элиста: КИГИ РАН, 2011. 208 с.

Шантаев Б. А. Отношение к острым предметам в традиционной культуре калмыков // Молодежь в науке. Сб. тр. молодых ученых. Вып. 1. Элиста: АПП «Джангар», 2004. С. 198–205.

Эрнжэнэ К. Цецн булг (Эрендженов К. Э. Золотой родник). Элиста: Калм. кн. изд-во, 1980. 188 с.